

Orosz László

„Szép bajaik a régi időknek” a cenzúra szorításában

Katona a magyar drámairás akadályait elemző tanulmányában (*Mi az oka, hogy Magyarországon a játékszíni költőmesterség lábra nem tud kapni?*) legszenvedélyesebben a cenzúráról ír. Látva, hogy a történelmi tárgyú dráma milyen gyakran akad fenn a jelennel való hasonlóságtól tartó cenzor tilalmán, keserűen kérdezi: „No már hát éppen csak ezért annyi szép bajaik a régi időknek a pusztá történiákban penészedjenek meg?” Személyes tapasztalatból állítja szembe az alakjait belső átéléssel megelevenítő íróval azzal, aki a cenzúra elvárásaira kénytelen figyelni: „Én vagyok Bánk, én Felicián! Miképp lehessek én csak tűrheto mértékben is az, ha minden harmadik felkiáltásnál e gondolat, hogy *csak író vagyok*, kiver élemből?” A megfogalmazás szenvedélyessége érzékelteti, hogy legfőbb alkotói problémájáról vall.

Bánk bán előtti drámái közül az *Aubigny Clementiát* is, a *Ziskát* is eltiltotta a cenzor a színpadtól. Pedig az utóbbi írásakor már számolt várható kifogásaival. Az olvasóhoz intézett előszavában írja: „a dramaturgia és főképp a cenzúra azt meg nem engedheti, hogy mindent voltaképpen tegyek a játékszínre”. Számítva arra, hogy a könyvcenzúra kevésbé szigorú, mint a színházi, amit a huszitákról meg a háborúról elmondani szükségesnek tartott, bevezető tanulmányába, utószavába és jegyzeteibe foglalta, arra készülve, hogy megjelenteti a *Ziskát*; erre azonban nem került sor.

Hasonlóképpen járt el a *Bánk bán* írásakor is. Az 1815-i első kidolgozás nem játszásra szánt Előversengésében világitotta meg, miben tért el az általa ismert történelmi tényektől. Először is a királyné alakjának megrajzolásában. Gúnyosan írja a Gertrudist mentető történetíróról: „dagadt torokkal áldja őtet / Bonfint kivéve mindenik rege.” Elutasítja azt az érvelést, hogy a királyné nem lehetett erkölcstelen, hiszen Szt. Erzsébet anyja. Odvas fa is teremhet jó almát, veti oda, s történelmi és irodalmi példákat hoz arra, hogy szülő és gyermek gyakran ellentétei egymásnak. A dráma végleges szövegében az előszó szerepét betöltő Jegyzésben ír a királynéről. Öccseinek gáztetteit felsorolva így vélekedik: „Ilyen nevelésű öcsék között Gertrudist se reményljük igen angyalnak — nem is szolgálhat nagy védelmére az, hogy ő anyja egy szent szűznek (Erzsébetnek), mert ez nem neki köszönheti neveltetését, amidőn még kicsiny korában elvitték a turingiai herceg számára, és egy klastromban nevelődött. Csak mély tiszteletre méltó állapotja [ti. a királynénak] az, mely engem valamennyire mentségére kényszerített.”

A királyné jellemét tehát sötétebbnek tartotta Katona, mint amilyennek drámájában festette. Erkölcstelensége, öccse bűnéért, csábításáért való felelőssége különösen a végleges kidolgozásban enyhül. Az 1815-i szövegben Biberach ezt mondja Ottónak: „a királyné véle hágy magad” [Katona kiemelése], vagyis egyedül hagyva benneteket mintegy kiszolgáltatja neked Bánk feleségét. A végleges szövegben Biberach altatót ad Ottónak a királyné számára: „Ha ezt az álom elszólítja onnan, / te vissza is mehatsz Melindához megént —”. A végleges szöveg új vonása az is, hogy Gertrudis szánakozik az Ottó áldozatául esett Melindán. Anyai érzelmei is másként mutatkoznak meg a két változatban. Az elsőben haldokolva bosszúra inti fiait, a véglegesben csak látni szeretné őket, mielőtt meghal. Katona tehát az átgondoltabb végleges szövegben fokozottabb tekintettel volt a királyné „mély tiszteletre méltó állapotjára”, s ezzel a királyi személy tiszteletét előíró cenzúrára.

Az 1815-i Előversengésben azzal is foglalkozott Katona, hogy a királyné négy öccse közül miért Ottót szerepelteti Bánk feleségének csábítójaként. Eckbertnek, a bambergi püspöknek gonoszságát elárulja, hogy Fülöp király meggyilkolásában való részvétellel gyanúsították. Berthold, aki a pápa ellenkezése dacára tudatlan ifjúként nyerte el más tisztségek mellett a kalocsai érsekséget is, a királyné megölésekor megszökött Magyarországról, magával vitte nénjének pénzét is. Őket azonban nem szerepeltethette csábítóként, mivel a cenzúra tiltotta papok kedvezőtlen színben való fölléptetését. Maradt Henrik és Ottó. Fülöp király megölésekor Henrikre is gyanú esett. Mellőzi Katona őt is, s választja — mintegy a cenzúra okozta kényszerűséget kigúnyolva — Ottót, Gertrudis egyetlen olyan testvérét, akiről semmi rosszat sem tud. A végleges szöveg Jegyzésében világossá teszi, hogy csak Berthold lehetett a csábító, de — ismét gúnyos felhanggal — ezt írja: „Mint hogy már mások is *Ottót* vették, némelyek *Eckbertet*, meg fog Ottó engedni, ha nevéhez kötöm öccsének esztelenségeit.” A drámabeli Ottót azután megteszi Fülöp király gyilkosának is, s az aljas módon, hevitőporral végbevitt csábításon kívül ráruház még három gyilkosságot: megöli titkainak tudóját, Biberachot; megöli azt a budai polgárt, akinél nénje a pénzt tartotta; s fölbérelt embereivel megöleti a megerőszkolt asszonyt, Melindát is, abban tetszelegve, hogy ezzel nénje halálát bosszulja meg. Ahogy Gertrudis alakja a végleges szövegben valamivel tisztábbá, Ottóé sötétebbre vált: mintha Katona azt gondolta volna, hogy fölszabadult a cenzúra fékje alól azzal, hogy „Kalocsa érseke” helyett őt szerepeltette.

A cenzor tilalmának indokolása Katona dramaturgiai tanulmányának jegyzete szerint az volt, hogy „Bánk bán nagysága meghomályosítja a királyi házét”. Erre tett ellenvetéséből az látszik, hogy erre nem számított: „egy hatalmas, egy királyi Bánk nem mint jobbágy ö, hanem mint élet-halál ura”. A dráma mindkét változata többször is hangsúlyozza, hogy a király távollétében Bánk királyi hatalommal rendelkezik. A jogász Katona nagyon jól tudta, hogy a király helyettese, jogainak gyakorlója nem a királyné, hanem a nádor. Jogilag teljesen megalapozott, amit Bánk a királyné „Jobbágy!” megszólítására felel: „Nem úgy van, asszonyom! — Én urad / s bírád vagyok; míg a király oda / léssen, királyod is vagyok —”. Nem Bánk, hanem Gertrudis a jogsértő, amikor a férje helyett uralkodni kíván.

„A cenzor nem a századok lelkét, hanem a jelenhez való hasonlatot (correlatiót) tekinti” — panasolja Katona. Példaként hozza fel, hogy Petur „az asszonyi örökösödés” törvénybe iktatása, a Pragmatica Sanctio után természetesen nem mondhatná törvénysértés nélkül, de 1213-ban mondhatta: „az / asszonyt becsülöm — ah, de mégis annak / én engedelmeskedni nem tudok.” Azok a sérelmek, amelyek miatt Petur lázad: a dinasztikus érdekből folyó háború, a türingiai hercegnek küldött fényűző ajándékok s követeinek fogadásakor a király háttérbe szorítása felesége mögött, a királyné öccseinek juttatott tisztségek, adományok, az idegen Jerindo di Veglia öröklése magyarok rovására, a királyné pohárnokának, Ráskai Demeternek mértéken fölüli megjutalmazása — mind-mind Katona történeti forrásaiból vett tények. Ha a cenzor ismeri a történelmet, mindezt tudhatja. Vajon Katona ok nélkül föltételezte a történelemben való jártasságát? Nem egészen. A cenzorok nem voltak műveletlen emberek, nem egy közülük a kor magyar irodalmának, tudományának művelésében is érdemeket szerzett. Katona maga sem a cenzor személyét, hanem a felsőbbtség részéről való megkötöttségét hibáztatta. Az 1815-i Előversengésben ezt írta róla: „hogya mit kisütne / is agyvelőnk, egész alázatos / készséggel eltörölni tartozik”; dramaturgiai tanulmányában ezt: „Annyira határok közé tétetve véli magát a cenzor, hogy maga ezek közül határozatlanságba esik. Az előjáróság kiadja ugyan neki a zsinórmértéket (mely mintegy ezen épülhet: hit, felsőség, szemérem), de ő tartván attól, nehogy lábát megüsse, félelemből irgalmatlanul kaszabol.” Nagy Antal, a *Bánk bán* 1819-i cenzora, korábban a zágrábi akadémia történelemtanára „műveltebb és — szükségszerűen — olvasottabb volt a sírva vigadó megyeieknél, jobban megértette Katonát, mint köznevesi irodalmár kortársai” — állítja róla a cenzúrával foglalkozó könyvében (*Megbíráltak és bírálok*) Mályuszné Császár Edit. Irodalom iránti fogékonyságára és bátorságára jellemző, hogy pl. Töltényi Szaniszló *Sonetek* című kötetét, amelyet a pozsonyi cenzor följelen-

tett erkölcstelennek ítélt szerelmes versei miatt, ő kiadhatónak tartotta, nem kívánva „a művészet elhallgattatásával megvédeni az erkölcsöt”. Széchenyinek a cenzúra megkerülése végett Lipcsében kiadott *Stádiumát* is terjesztésre javasolta. Végül is neki köszönhető, hogy ha színpadra nem juthatott is, nyomtatásban megjelenhetett a *Bánk bán*, s ezzel biztossá vált fennmaradása.

Vannak a *Bánk bánnak* olyan részletei is, amelyekben — vélhetően a cenzor várható kifogásaira ügyelve — Katona mintegy kitekint az ábrázolt kor körülményei közül. A jelenhez való hasonlóságot fürkésző cenzori megkötöttséget kifogásolva ezt írja: „azon magyar nemesség, mely hajdanában véres fogakkal, mint megannyi tribunus plebis az ő dörgő *vetojával* tisztes királya elé toppant, és ügyetlen nyakrántással azt mondta: *nem úgy megy az, király uram!* — most nem állíttathatik ki neveléséges nyögéssel, ha szinte később ezen igen veszedelmes fogaktól megfosztatott is.” Világos, hogy itt az Aranybulla 31. pontjára céloz, amely az ország minden nemesét felhatalmazta, hogy ellenálljon az alkotmány sértő uralkodónak. Ezt az ún. ellenállási záradékot 1687-ben eltörölték. Nos: a dráma Peturja 1213-ban egyszerre követeli az Aranybullát (1222-ben adták ki), s fogadja el 31. pontjának jövőbeli eltörlését: „Meg kell erősítenie régi (szent / első királyunktól kitett) szabadság- / beli jussainkat; vagy ha megmutatja, / hogy a hazám boldogságán segít / ezen szabadság eltörlése — egy szót / se szólok”. Az első kidolgozásban még világosabb, miről van szó: „Ha századok folyása múlva még / élnék, midőn talán törölve már / bölcsőbb okokból ez arany szabadság / el volna, egy kukkot se szólanék.” E mondathoz Katona itt még egy jegyzetet is fűzött: „Bárha még akkor a Bulla Aurea [Aranybulla] nem jött is ki; de mégis hogy nagy szabadságok volt, bizonyítja az Exordiuma [előszava], mely nem új szabadságadást, hanem a régieknek erősítését beszéli.”

Van úgy, hogy a cenzúrára gondolva Katona megtöri a lélektani hűséget is. A királyné meggyilkolása után Bánk zavart lélekre valló, összefüggéstelen mondatrövedékekre fakad. Közéjük ékelődik: „de ne tapsolj, hazám”. Óhatatlanul fölmerül bennünk a gondolat: ezzel a közönséget figyelmezteti, tartózkodjék a tüntetésszámba menő tetszésnyilvánítástól. A színi cenzúrát szabályozó előírás külön hangsúlyozta a tüntetésre alkalmat adó részletek veszélyességét. (Tudunk olyan *Bánk bán*-előadásról az 1850-es évek végén, amikor a közönség megismételtette a királyné megölésének jelenetét: ezt akkor be is tiltották, a gyilkosság csak a színpalak mögött eshetett meg.)

Gyurmán Adolf, a *Bánk bán* 1845-i kritikusa szerint Katona drámájának alapvető vonása „a királyi fölség emberfölöttsége és az isteni hatalommali rokonsága, valamint a vallásszerű jobbágyi hódolat”. Föltételezi, hogy Katona azért nem történelmi szerepének megfelelően ábrázolta a királyt, mert nem akarta drámájának eltiltását kockáztatni. Úgy véli: „éppen ama vallásos jobbágyi hűség, mely minden személyeit jellemzi, mentette meg alkalmasint e művet a magyar irodalomnak”. Ha korábbi drámáinak uralkodóra, István királyra, az *Aubigny Clementia* IV. Henrikére vagy a *Jeruzsálem pusztulása* Titusára gondolunk, nem hihetjük, hogy csak a cenzúrára figyelve ábrázolta II. Endrét egyéni sérelmén túlemelkedő, a nemzettel való megbékélést kereső királynak. Abban azonban, hogy a lázadók, mindenekelőtt Petur törhetetlen királyhűségét az általa is ismert történelmi körülményekkel ellentétesen hangsúlyozta, szerepet kaphatott az is, hogy el akarta fogadtatni drámáját. Jan Długosz 15. századi lengyel történetíró szerint, akinek a királyné haláláról való előadását Katona István *Historia Criticája*, a *Bánk bán* egyik fő történelmi forrása is idézte, a magyar urak eredetileg nem a királyné, hanem a király megölésére szövetkeztek, csak mikor az elmenekült, gyilkolták meg helyette a feleségét. Ez így aligha volt igaz, az azonban kétségtelen, hogy a magyar urak II. Endrével is elégedetlenek voltak: egy főúri csoport már 1210-ben összeesküvést szőtt ellene.

Mint jogi eljárásokban gyakran, a cenzúra befolyásolására is alkalmazták a precedensre való hivatkozást. Ha valamit vagy hozzá hasonlót már engedélyeztek, érvként használták betiltása ellen. Dramaturgiai tanulmányában Katona szinte csodálkozik, hogy a cenzor nem a királynégyilkosság miatt tiltotta be a *Bánk bánt*. F. K. Hägelin 1794-i memoranduma, a színi cenzúra zsinórmértéke szerint ugyanis a leghatározottabban tilos tárgy királyi

személy meggyilkolása. Katona ez ellen számos precedensre hivatkozhatott, s egyben arra is, hogy a hazai történelemnek mennyi jeles, drámai feldolgozásra alkalmas eseménye szorul ki a drámatárgyak közül, ha ragaszkodnak ehhez a megkötéshez: „Mikor Hamlet Angliában ledöfheti a megkoronáztatott koronátolvajt, akkor Forgács ne vágghassa agyon a megkoronáztatott hitszegettet (Kis Károlyt)? Mikor a német színeken egy sváb herceg (Johann von Schwaben) megöli eltartóztatott jussáért tulajdon véré, koronás császárat [A. G. Meissner drámájáról van szó; Katona bizonyára nem tudta, hogy Hágelin ezt cím szerint is említette a tiltandó művek között], vagy Makbet Angliában koronára való vágyakodásból Dunkánt halálos ágyba fekteti: akkor Magyarországon Béla ne kívánhassa fegyveres kézzel jussát első Andrástól, vagy Árbuc szinte makbeti nagyravágyásból Kún Lászlót el ne altathassa? Bánk és Felicián nem bosszulhatják az asszonyi becsületet és megtörtötött jussát az emberiségnek? Egy Átilla pedig (szinte Hunnia királya) az asszonyi becsületért, aluva, éjjel, nyilvánosságosan ölettetik meg a néző előtt, anélkül, hogy csak esze ágában is volna valakinek, hogy a világ légnagyobb felsége öletteték meg.” (Franz Kratter osztrák író *Attila, a hunnosok királya* című drámájára céloz: ezt 1811 és 1814 között többször is játszották Pesten Ernyi Mihály fordításában.)

Katona tarthatott attól is, hogy a cenzor kifogásolja, ha „hellyel-hellyel az érző ember keserűen felszólal”. Az ilyen szövegrészek védelmében fel lehetett hozni, hogy korábban már megjelent, engedélyezett művekből valók. Kisfaludy Sándor pl. azzal indokolta *Hunyady János* című (a színpadtól egyébként eltiltott) drámájának idézeteit: „Vannak dolgok, melyeket magyarul mondani tilalom volna, ha már az németül előbb mondvá nem volna.” A *Bánk bán* szövegének mintegy 10 százaléka, benne a keserű kifakadások nagy része csaknem szó szerinti fordítás a kor népszerű, Magyarországon is jól ismert német írójától, Veit Webertől. Az 1815-i kidolgozás egyik jegyzetében Katona utalt is rá, hogy Tiborc vádló panaszának jelentős része Webertől való. Ugyancsak az 1815-i szöveg egy jegyzetében hívja fel az olvasó (a cenzor?) figyelmét arra, hogy Peturnak ez a jelenbe nagyon is áthangzó mondata: „Egy olyan ember, akinek nem ez / hazája, cinteremjeinkben a / kinek lenyúgodott szülői nem / tették le csontjokat, ki gyermekes szép / játékainkban is nem osztozott volt: / vajon szerethet-é bennünket az?” Schiller *Die Jungfrau von Orléans* (Az orléans-i szűz) című drámájából való. Más, veszélyesnek vélhető szövegrészek alá is kerülhetett volna eredetükre utaló jegyzet. Az 1820-ban megjelent nyomtatott *Bánk bán*ban nincsenek lábjegyzetek, nem lehetetlen azonban, hogy a végleges szöveg 1819-ben cenzúrát járt példányában voltak. (Ez éppúgy nem maradt fenn, mint a cenzori vélemény.)

Katona azonban tisztában volt azzal is, hogy nem mindig lehet korábban megjelent művekre hivatkozni. Elárulja ezt egy lábjegyzete az 1815-i szövegben: „Eckartshausen úr ezen sorokat 1789-ikbe írta; mi pedig most 1815-ikét írjuk.”

A bécsi Polizei- und Zensur-Hofstelle 1822-ben megrótta a budai cenzort a *Bánk bán* kinyomtatásának engedélyezéséért: „Nemcsak a dráma tartalma, hanem egyes részletei is alkalmasak arra, hogy a magyarok gyűlöletét a német fejedelmek s általában a németek ellen lángra lobbantsa, fejlessze, táplálja.” Közelmúlt évtizedek tapasztalatai alapján szinte érthetetlen számunkra, hogy ez a hivatalos vélemény nem járt következménnyel. Nagy Antal cenzor maradt, a *Bánk bán* eladatlan példányait nem kobozták el, sőt a Tudományos Gyűjtemény 1825-ben így hirdette: „Ezen drámát a merész gondolatok és éles festések ajánlják.” Az akkor már kecskeméti alügyész, 1826-tól főügyész Katonát bántódás nem érte, még 1821-ben megjelent a Tudományos Gyűjteményben a cenzúrát keményen bíráló, a főtebbiekben többször idézett tanulmánya is. A nyomtatott szöveg mint precedens lehetővé tette 1833-tól a *Bánk bán* színházi előadásait is, előbb — talán a vidéki cenzorok tájékozatlansága vagy hanyagsága következtében — Kassán és Kolozsvárt, 1835-től Budán, 1839-ben az akkor még Pesti Magyar Színháznak nevezett későbbi Nemzeti Színházban is. 1840-ben Nagy Ignác a dráma budai és pesti előadásaira hivatkozva engedélyt kapott arra, hogy Színműtár című sorozatában megjelenesse a *Bánk bán* új kiadását. 1845-ben, nemzeti színházi felújítása előtt a Központi Könyvbíró Szék névvel újjászervezett cenzúra sem betiltásáért, sem engedélyezéséért nem merte vállalni a felelős-

séget, a Helytartótanácsához fordult, s az ügy döntött, hogy bizonyos kihagyásokkal előadható. (A szövegén végrehajtott húzásokról a Cumania VI. kötetében megjelent tanulmányomban írtam.) Az 1845-i felújítást követően sorozatosan játszották a Nemzeti Színházban s több vidéki színházban is (Kecskeméten először 1847-ben); mint Gyulai Pál írta: „Ügyszólván minden vita nélkül a legjelesebb magyar tragédiává emelkedett [. . .] Egész 1848-ig legkedvencebb eredeti darabja volt a fővárosi és vidéki színpadoknak”.

Nyilvánvaló, hogy a korabeli cenzúra szemében a *Bánk bán* elleni legfőbb kifogás maga a tárgy, a királynégylkosság volt. A Katonáéval közel egy idejű hazai Bánk-drámák közül egyik sem került színpadra vagy jelent meg. I. E. (talán A magyar játékszínt kiadó Endrődy János) német nyelvű drámáját, amely címében a csábítót nevezte meg (*Berthold, Prinz von Mähren*), 1794-ben Riethaller Mátyás budai cenzor javaslatára a Helytartótanács betiltotta, szövege nem maradt fenn, csak a róla készült terjedelmes cenzori jelentés (Mályuszné Császár Edit közölte 1980-ban az Irodalomtörténet című folyóiratban). Az erdélyi Boér Sándor *Gróf Bánkó vagy a kerítőség bére* című drámáját 1827-ben a Tudományos Gyűjteményben 31 más darabjával együtt kiadásra ajánlotta: nem adták ki, elveszett. Kisfaludy Sándor 1808-ban tervezett, majd 1816 és 1820 között írt *Bánkját* a cenzor nem engedélyezte, csak 1892-ben adták ki. Horváth József Elek eleve számot vetett azzal, hogy *Bánk bánja*, amelyet talán ő is a kolozsvári pályázatra írt, nem jelenhet meg. Főúri pártfogójához intézett Ajánlásában ezt írta: „Vagynak ezen darabban az értelmes embernek igaz és velős principiumok, de ártalmasak a pórságnak: azért is soha ezen darab a mostanyi világ eleibe nem jöhet, amely éppen úgy útálja a szabad lelket, valamint kedveli a határtalan uraságot és a rab elmét. Azért Méltóságodnak könyvestárába ajánlom ezt azon reménységgel, hogy azt elfogadni és csekély tehetségem szerzeményét ezen kegyességével megjutalmazni fogja.” Ez a dráma csak 1929-ben jelent meg a szombathelyi premontrei gimnázium értesítőjében. Az osztrák Franz Grillparzer túlzó lojalitású, épp ezért ironikus felhangú Bánk-drámáját (*Ein treuer Diener seines Herrn* — Urának hű szolgája) 1828-ban bemutatták, 1830-ban kiadták ugyan Bécsben, az uralkodó azonban személyesen tett kísérletet — de már későn — ennek az elsüllyesztésére is.

A magyar irodalom kivételes szerencséje, hogy a Bánk-drámák közül a legkiválóbb jelenhetett meg, kerülhetett — ha nem is megírása idején — színpadra, épülhetett be már az 1840-es években a nemzeti tudatba. (1848. március 15-én a közönség kívánságára tűzte műsorára a Nemzeti Színház.) Kétségtelen, hogy Katona tett engedményeket a cenzúrának, de nem olyanokat, amelyek a dráma lényegét érintenék. Ahhoz, hogy másként írja meg a *Bánk bán*t, más korban kellett volna élnie.